

लेखप्रकाशन विवरण: सङ्कलन: २०७७/०४/०८, समीक्षण: २०७७/०४/२९, सुधार: २०७७/०५/०९, स्वीकृत: २०७७/५/२२

एउटा सल्लाह कवितामा पौरस्त्य दर्शन

ज्ञाननिष्ठ ज्ञवाली

उपप्राध्यापक त्रि.वि. पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा शिवगोपाल रिसालद्वारा रचिएको एउटा सल्लाह कवितालाई पौरस्त्य दर्शनका कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। आध्यात्मिक विषयलाई सांसारिक जीवनसँग तादात्म्य गराएर यसलाई अपरिहार्य ठानी अगाडि बढाउने कवि रिसालको उक्त कवितामा पौरस्त्य दर्शनको प्रस्तुति भएको छ। यस कवितामा मूलतः मनलाई अध्यात्ममा वा ईश्वरमा लगाउँदै मोक्ष प्राप्त गर्नुपर्ने चिन्तनलाई प्रस्तुत गरिएको छ। ईश्वरको अस्तित्वलाई स्वीकार्ने आस्तिक वेदान्त दर्शनको मूल मर्म यस कवितामा आएको छ। मनको शुद्धता, ईश्वरको चिन्तन, जीवनको क्षणिकता, भौतिक वस्तुप्रति वितृष्णा, मनको चिन्तनजस्ता विषयमा केन्द्रित रहे पनि कवितामा मूलतः आत्मज्ञानको अर्थात् मोक्ष प्राप्तिको ध्येय राखिएको छ। हरेक मानिसलाई सांसारिक विषय वासनाले मोक्ष प्राप्तमा बाधा गरिरहेको हुन्छ। त्यो वासनालाई हटाएर आफ्नो स्वरूप आत्मा प्राप्त गर्नु नै प्रस्तुत कविताको दार्शनिक चिन्तन रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी: पौरस्त्य दर्शन, वितृष्णा, मोक्ष, वासना, दार्शनिक, सांसारिक

१. विषय परिचय

‘एउटा सल्लाह’ कवि शिवगोपाल रिसाल (वि.सं. १९९४) द्वारा रचित कविता हो। निबन्धकारका रूपमा समेत परिचित रिसालको साहित्य सिर्जनाको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र कविता नै हो। अध्यात्म साहित्यका क्षेत्रमा आफ्ना रचना प्रस्तुत गर्ने कवि रिसालका महाकाव्यहरू पनि प्रकाशित छन्। यिनका ‘म को हुँ’ (२०४४), अध्यात्म काव्य, पद्म कन्या (२०५७) महाकाव्य, वेदान्त वाटिका (२०७०) महाकाव्य, श्रीराम महाकाव्य (२०७१), श्रीखप्तड बाबा (२०७१) महाकाव्यहरू छन्। काव्य कविता सङ्ग्रहहरूमा अखण्ड आनन्द (२०६२), नीतिका कुरा (२०६५) सहलेखन, आमा (२०६५), सत्य दर्शन (२०६८), श्रीकृष्ण, महाकाव्य (२०७७) महत्त्वपूर्ण छन्।

उनको ‘एउटा सल्लाह’ ‘सिसार’ अङ्क ९, वैशाख, २०७२ पत्रिकामा प्रकाशित दार्शनिक कविता हो। यस कवितामा संसार क्षणिक, नाशवान छ। ईश्वरको चिन्तन गरेर प्रारब्ध अनुसार चलनु श्रेयस्कर छ। संसारप्रति आशक्त भयो भने दुःख पाइन्छ। सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुनुपर्छ भन्ने मूल चिन्तन यहाँ पाइन्छ।

पौरस्त्य आस्तिक दर्शनहरूले जीवन, जगत्, ईश्वर, सृष्टि, प्रलय आदि विषयमा सूक्ष्म अध्ययन गरेको पाइन्छ। ती दर्शनले जीवनको अनित्य पक्षलाई स्वीकार गरेका छन्। यस्तै जीवनको अनित्यता सम्बन्धी मान्यताबाट प्रभावित भएर रचना गरिएको ‘एउटा सल्लाह’ कवितामा भौतिकताप्रतिको विरोध, ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन, मनको वृत्तिलगायतका विषयवस्तुको समायोजन भएको पाइन्छ। कवितामा प्रस्तुत भएका यी पक्षहरू पौरस्त्य दर्शनका प्रभावस्वरूप प्रकट भएका छन्। अतः यहाँ यिनै पक्षको विश्लेषण गरिएको छ।

२. समस्या कथन

एउटा सल्लाह कवितामा पौरस्त्य दर्शनको प्रभाव यस अध्ययनको प्रमुख विषय हो र यही नै यसको प्रमुख समस्या हो। यो कविता शिवगोपाल रिसालले पूर्वीय आस्तिक दर्शनको प्रत्यक्ष प्रभावमा आधारित रहेर रचना गरेका छन्। यसमा कविले जीवनको क्षणिकतासम्बन्धी विचार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। दार्शनिक कोणबाट यस कविताको अध्ययन गर्नु नै प्राज्ञिक शोधको विषय हो। यस अध्ययन कार्यका मूल समस्या यसप्रकार रहेका छन् :

- (क) 'एउटा सल्लाह' कवितामा ईश्वरसम्बन्धी के कस्तो चिन्तन गरिएको छ ?
- (ख) 'एउटा सल्लाह' कवितामा जीवनको क्षणिकतासम्बन्धी के कस्तो चिन्तन छ ?
- (ग) 'एउटा सल्लाह' कवितामा भौतिकताप्रति के कस्तो चिन्तन गरिएको छ ?
- (घ) 'एउटा सल्लाह' कवितामा मनसम्बन्धी के कस्तो चिन्तन गरिएको छ ?

३. अध्ययनको उद्देश्य

समस्या कथनमा उल्लेख गरिएभैं प्राज्ञिक शोधको विषयका रूपमा रहेको 'एउटा सल्लाह' कवितामा पौरस्त्य दर्शनको प्रभावको पहिचान गरी कुन दर्शनबाट बढी प्रभावित छ भन्ने देखाउनु यसको उद्देश्य हो। प्रस्तुत अध्ययनको समस्याको समाधानमा आधारित उद्देश्यहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- (क) 'एउटा सल्लाह' कवितामा ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन पत्ता लगाउनु,
- (ख) 'एउटा सल्लाह' कवितामा जीवनको क्षणिकतासम्बन्धी चिन्तन पत्ता लगाउनु,
- (ग) 'एउटा सल्लाह' कवितामा भौतिकताप्रतिको चिन्तन पत्ता लगाउनु,
- (घ) 'एउटा सल्लाह' कवितामा मनसम्बन्धी चिन्तन पत्ता लगाउनु।

४. अध्ययनको औचित्य

शिवगोपाल रिसाल पूर्वीय अध्यात्मवादी दार्शनिक चिन्तनबाट प्रभावित कवि हुन्। पूर्वीय दर्शनको प्रभावबाट अन्तश्चेतनामा पारेको काव्यात्मक अनुभूति उनका कवितामा पाइन्छ। एउटा सल्लाह कवितामा पौरस्त्य दर्शनको प्रत्यक्ष प्रभाव पाइन्छ। यसमा अन्तर्निहीत दार्शनिक चेतनको अध्ययन गर्नु एक महत्त्वपूर्ण कार्य हो। यसको अध्ययन दार्शनिक तथा अन्य कुनै पक्षबाट नभएकाले यही अभाव पूर्ति गर्ने प्रयासस्वरूप तयार पारिएको यो अध्ययन उपयोगी, औचित्यपूर्ण र महत्त्वपूर्ण रहेको छ।

५. अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययन मूलतः पूर्वीय दर्शनका दृष्टिमा 'एउटा सल्लाह' कविताको विश्लेषणसँग सम्बन्धित छ। यस कविताको विभिन्न सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ। यसमा अन्य पक्षबाट अध्ययन नगरी पौरस्त्य दर्शनका जीवनको क्षणिकता, भौतिकताप्रतिको विरोध, मनसम्बन्धी चिन्तनका कोणलाई आधार मानेर यस कविताको अध्ययन गरिएको छ। यो नै यस अध्ययनको सीमा हो।

६. सामग्री सङ्कलन र विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अध्ययनको लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। यसका लागि पुस्तकालयीय सामग्रीलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ। शिवगोपाल रिसालको 'एउटा सल्लाह' कवितालाई प्राथमिक स्रोतबाट सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनका लागि निगनात्मक र आगमनात्मक दुवै विधि प्रयोग गरिएको छ। पौरस्त्य दर्शन सम्बन्धी मान्यताका आधारमा सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माण गरी त्यसै

आधारमा कविताको विश्लेषण गरिएकाले यो अध्ययन मूलतः निगमन विधिमा आधारित छ। स्थापित सिद्धान्तको उपयोग गरी अध्ययनको आधार तयार पारिएको भए पनि कृति विश्लेषणका सन्दर्भमा भने आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ।

७. सैद्धान्तिक आधार

प्रकृति, परमेश्वर, ज्ञान, विज्ञान, चेतना, जीवनको विवेचना वा विश्लेषण गर्ने शास्त्रलाई दर्शन भनिन्छ। यो आध्यात्मिक वा भौतिक वस्तुको चिन्तन, मनन, विश्लेषण गर्ने शास्त्र पनि हो।

पौरस्त्य परम्परामा दर्शनलाई मोक्ष वा परमसत्ताको साक्षात्कार गराउने साधन पनि मानिएको छ। (गौतम, २०६८ : २२)। भारतीय दर्शन अन्तर्गत वेद र यसको प्रभाव क्षेत्रअन्तर्गत सम्पूर्ण दर्शनहरू पर्दछन् (गिरी, २०५५ : १५)। वेदका टीकाटीप्पणी र समालोचनामा पूर्वीय दर्शनको विकास हुँदै गएको पाइन्छ। वेदलाई प्रमाण मान्ने दर्शन आस्तिक र प्रमाण नमान्ने दर्शनहरू नास्तिक हुन्छन्।

यसरी हेर्दा साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्त दर्शन आस्तिक दर्शनमा पर्दछन्। यी दर्शनले वेदलाई प्रमाण मान्दछन्। ईश्वरको अस्तित्वमा विश्वास गर्दछन्। परलोकप्रति विश्वास राख्छन्। पौरस्त्य आस्तिक दर्शनहरूले आ-आफ्नै मान्यता अघि सारेका पाइन्छन्। त्यसो भए तापनि ईश्वर, आत्मा, जगत्, मन, मोह, जीवनको क्षणिकता सम्बन्धी कतिपय विषयहरूमा यी दर्शनहरूको सारभूत मान्यता समान रहेको पाइन्छ। यहाँ कविता विश्लेषणका लागि प्रयोग गरिएका पौरस्त्य दर्शनसँग सम्बन्धित ईश्वर, जीवनको क्षणिकता, भौतिकताप्रति असहमति, मनसँग सम्बन्धित मान्यताहरूलाई सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ।

७.१. ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन

पौरस्त्य दर्शनमा ईश्वरसम्बन्धी व्यापक चर्चा परिचर्चा पाइन्छ। पौरस्त्य आस्तिक दर्शनका रूपमा परिचित षडदर्शनमध्येको एक साङ्ख्य दर्शनले ईश्वरको अस्तित्वलाई स्वीकार्दैन (गिरी, २००५ : ४५)। अन्य दर्शनहरूले ईश्वरको अस्तित्वलाई आ-आफ्नै प्रकारबाट स्वीकार गरेका छन्। मीमांसा दर्शनले ईश्वरको अस्तित्वलाई गौण रूपमा स्वीकारेको छ। वेदान्त दर्शनले पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट ईश्वर असत्य भए पनि व्यवहारिक कोणबाट सत्य मानेको छ। न्याय र वैशेषिक दर्शनले ईश्वरलाई पूर्ण सत्य मानेको पाइन्छ। साङ्ख्य दर्शनले जड प्रकृति र पुरुषबीच सम्पर्क भएपछि सृष्टि प्रकृत्या हुने विचार प्रकट गरेको छ। योग दर्शनले प्रकृति र पुरुष दुइ विपरीत तत्त्व एक अर्काको सम्पर्कमा आउन ईश्वरको आवश्यकता औल्याएको छ। न्याय दर्शनले संसारको कर्ता, धर्ता र नियन्ताको रूपमा ईश्वरलाई लिएको छ। यसले अदृश्य तत्त्व अचेतन हुनाले संसार सञ्चालनमा ईश्वर हुने मानेको छ। वैशेषिक दर्शनले परमाणुमा ईश्वरको इच्छा अनुसार गति पैदा भई जगत्को सृष्टि हुने विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ। वेदान्त दर्शनले जागतिक सृष्टि, स्थिति र संहारको कारण ईश्वर मानेको छ। जीवनको कर्मफल पनि ईश्वरबाटै निर्धारण हुने मत यसले राखेको छ।

जनक दर्शनमा ईश्वरलाई देवता भनिएको छ। यो उपासनाको विषय हुने र त्यसको उपासनाबाट परमतत्त्व प्राप्त गर्ने इच्छा जाग्ने भनिएको पाइन्छ (गिरी, २०५५:१३२)।

यसरी हेर्दा मूलतः पौरस्त्य षडदर्शनमा पनि वेदान्त दर्शनले ईश्वरको उपासना गर्दै उसैलाई सगुण, सर्वज्ञ, पालक मानेको छ।

७.२. जीवनको क्षणिकतासम्बन्धी चिन्तन

पौरस्त्य षड्दर्शनले जीवन भौतिक तत्त्वको संयोजन मात्र भएको र यो समाप्त भएर जानु जीवनको लक्षण मानेका छन्। जीवन अनित्य तथा क्षणिक छ। सांसारिक पदार्थको प्रमाणसहित पुष्टि गर्दै मोक्ष प्राप्तिको बाटो देखाउने काम न्याय दर्शनले गरेको छ। यसका मतमा जीवन क्षणिक र दुःखपूर्ण छ। वेदान्त दर्शनले दृश्यमान जगत्लाई मिथ्या वा भ्रम मान्छ। भौतिक जगत्लाई अनित्य क्षणिक मान्दै अद्वैत तत्त्व ब्रह्मामात्र सत्य हो, ब्रह्माबाहेकका दृष्टिगोचर पदार्थ अनित्य र अनात्म हुन् भन्ने मान्यता वेदान्त दर्शनमा पाइन्छ (गौतम, २०६८ : ३५)। यसरी हेर्दा पौरस्त्य दर्शनले जीवनको क्षणिकतालाई पुष्टि गरेको छ।

७.३. भौतिकताप्रतिको असहमति

पौरस्त्य दर्शनहरूले भौतिक जगत्प्रतिको मोहका कारण मानवजीवन दुःखी भएको निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ। भौतिक जीवन त शाश्वत सत्यको खोजमा लगाउँनुपर्छ। यसप्रति आसक्त हुनु बन्धनमा पर्नु हो। अज्ञानताका कारण जीव भौतिक संसारमा आकर्षित हुन्छ भन्ने मान्यता साङ्ख्य दर्शनले प्रस्तुत गरेको छ।

साङ्ख्य दर्शनले संसारलाई दुःखमय मान्दछ। आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक जस्ता कारणबाट मानिस दुःखी छ (गिरी, २०५५:४६)। योग दर्शनले मानिसलाई भौतिकताप्रतिको आकर्षणले परमतत्त्व प्राप्त गर्न व्यवधान हुने विचार व्यक्त गरेको छ। न्याय दर्शनले जीवनमा सांसारिक पदार्थसम्बन्धी मिथ्या ज्ञान रहेसम्म ऊ बन्धनमा परेर जन्मजन्मान्तर क्रममा चल्छ भनेको छ। वैशेषिक दर्शन पनि न्याय दर्शनसँगै मिल्ने विचार प्रस्तुत गरेको छ। वेदान्त दर्शनले भौतिक जगत्लाई दुःखको कारण मान्दछ।

भौतिक सुखसुविधाका तीव्रतम प्रतिष्पर्धाबाट असफल भएर हताश र निराश भएको मानिसलाई मानसिक अनुकूलता प्रदान गर्ने वेदान्त दर्शनलाई सफल दर्शन पनि मानिएको पाइन्छ (अर्याल, २०५७ : ८)।

मानिसमा भौतिक लाभ प्राप्तिका लागि देखिने काम, क्रोध, लोभ, मोह इत्यादि वासनात्मक बन्धन नष्ट नभएसम्म ऊ दुःखी हुने विचार यसमा पाइन्छ। यसरी पूर्वीय षड्दर्शनमा जीवन जगत्, भौतिक पक्षलाई दुःखका कारण मानिएको पाइन्छ। भौतिकताप्रति अनासक्त भई निवृत्ति मार्गतर्फ लागेमा परम प्राप्ति वा मोक्ष प्राप्ति हुन्छ भन्ने मान्यता भएकाले भौतिकताप्रति असहमति जनाइएको हो।

७.४. मनसम्बन्धी चिन्तन

पौरस्त्य दर्शनमा मनसम्बन्धी व्यापक चर्चा भएको पाइन्छ। मनका विभिन्न अवस्था, स्वरूप र त्यसको प्रवृत्तिको चिन्तन गरिएको छ। आत्म साक्षात्कार गर्नका लागि मन शुद्ध हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। सांसारिक विषयसँग सम्पर्क हुने कारण मनमा क्लेशहरू पैदा हुन्छन्। त्यसैले मनलाई विषयवासनाबाट टाढै राख्नुपर्ने विचार पौरस्त्य दर्शनमा पाइन्छ।

भगवद्गीतामा योगको अर्थ आत्मा र परमात्माको मिलन मानिएकोले मानसिक चञ्चलताको नियन्त्रण गर्नुपर्ने कुरा योग दर्शनले महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेको छ (गिरी, २०५५ : ४८)। न्याय दर्शनले आफूलाई मनसँग मिलाएर राख्ने मान्छे संसाररूपी बन्धनमा फस्ने र जन्ममृत्युको चक्रमा घुमिरहने भनेको छ। मनबाट पृथक् भएर आत्मा आफ्नो यथार्थ स्वरूपमा पुगेपछि मुक्त हुन्छ भन्ने मत न्याय दर्शनको छ। मीमासा दर्शनले आत्मालाई मनको सम्पर्कबाट

छुटाएमा जीव सुखी हुने तर्क अधि सारेको पाइन्छ। वेदान्त दर्शनले पनि आत्माको आवरण मनलाई मानेको छ। त्यो आवरण हटेपछि जीव स्वतः आत्मा हुने विचार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। यसरी हेर्दा पौरस्त्य दर्शनमा मनलाई आत्मज्ञानको बन्धन मानिएको पाइन्छ।

आकाशको प्रतिबिम्ब हेर्नका लागि ऐनामा कुनै वस्तु नजिक ल्याउन नभएभैं आत्माको अवलोकन गर्नका लागि मनबाट अन्य विषयहरू हटाउनुपर्ने मान्यता पाइन्छ (गिरी, २०५५ : १४०)। यसकारण मनबाट सम्पूर्ण विषयवस्तु हाटाएमा मन शुद्ध हुन्छ र त्यही शुद्ध मनबाट आत्मा प्रकाशमान हुन्छ। यसकारण आत्मज्ञानका लागि मन शुद्ध गर्नुपर्ने विचार यहाँ व्यक्त गरिएको छ। मानसिक शुद्धिविना ज्ञान सम्भव नहुने कुरा यहाँ व्यक्त भएको छ।

८. 'एउटा सल्लाह' कविताको विश्लेषण

यहाँ 'एउटा सल्लाह' कविताको विषयसन्दर्भ प्रस्तुत गर्दै पौरस्त्य दर्शनका ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन, जीवनको क्षणिकता, भौतिकताप्रतिको असहमति र मनसम्बन्धी चिन्तनका कोणबाट उक्त कविताको विश्लेषण गरिएको छ।

८.१. 'एउटा सल्लाह' कविताको विषयसन्दर्भ

'एउटा सल्लाह' कविता कवि शिवगोपाल रिसालको आध्यात्मिक चिन्तनसम्बन्धी फुटकर रचना हो। यो कविता १५ श्लोकहरूमा संरचित छ। यसमा बाहिरी संसारमा रमाउने, भौतिक सुखमा अज्ञानवश लाग्ने मनलाई शुद्ध पार्नका लागि शिवमा ध्यान दिन भनिएको छ। यसका लागि भगवान् कृष्णलाई बुद्धिमा लीन गराई शरीरले गर्ने व्यवहार सुचारु राख्न भनिएको छ। मन निर्मल पार्न मनले मनलाई माभनुपर्ने विचार कविको छ।

हेरेक मानिस समाधिस्थ बनेर सुषुप्तिमा प्राप्त हुने आनन्दमा पुगेर ध्यान मग्न भई गृहस्थ महात्मा बन्नुपर्ने सन्देश कवितामा पाइन्छ। मोक्ष प्राप्तिको एउटा मार्ग वैराग्य भएकाले तीव्र वैराग्य लिई आफू आफूमै बस्नुपर्दछ। धन, शरीर, मन, बुद्धि सबैलाई तह लगाउँदै सांसारिक भोगविलासबाट विमुख भई ज्ञान प्राप्तिमा लाग्नु श्रेयस्कर हुने धारणा यहाँ पाइन्छ।

संसारमा अनासक्त भई शरीरको चिन्ता नगरी अगाडि बढेमा आफू आफैमा आनन्द प्राप्त हुन्छ। चित्तसँग मिलेर बसेमा अज्ञानवश दुःखमा फसिन्छ। आफू आत्मादेखि अभिन्न भएकाले यो कुरा बुझ्नुपर्दछ। वेदको सार तत्त्व ब्रह्म भएकाले त्यही ब्रह्म बोध गर्नुपर्दछ।

यो संसार सारहीन छ। ईश्वरकै चिन्तन गर्नाले शान्ति र आनन्द प्राप्त हुन्छ। यसका लागि विभिन्न शास्त्रको अध्ययन मनन गर्नुपर्दछ। अज्ञानरूपी अन्धकारलाई बोधपूर्वक हटाउनुपर्छ। निस्काम कर्म, दान, ज्ञान, सेवापूर्वक जीवन्मुक्त भई बाँच्नु नै आमाको कोख धन्य पार्ने माध्यम बन्दछ।

जीवनकालमा नै मोक्ष प्राप्त गर्नु जीवनमुक्ति हो। जीवनमुक्त व्यक्ति आफ्नो स्थूल र सूक्ष्म शरीरलाई त्यागेर विदेहमुक्त हुन्छ, विदेहमुक्ति मृत्युपछि प्राप्त हुन्छ (गिरी, २०५५:५९) यसरी हेर्दा प्रस्तुत कवितामा कविले जीवन्मुक्त भई बाँच्नु नै मुख्य उद्देश्य रहेको सन्दर्भ सङ्केत गरेका छन्।

मनुष्य जुनी प्राप्त गर्नुको मूल उद्देश्य पनि मोक्ष लाभ नै हो। यसका लागि कवि विचार, भक्ति र ज्ञानलाई साधनका रूपमा लिन्छन्। विषयवासनालाई ध्वस्त पारी ईश्वरीय चिन्तनमा निरन्तर लागेर मोक्ष प्राप्त गर्नु नै यस कविताको मुख्य विषयसन्दर्भ रहेको छ। सारहीन संसारमा भौतिक सुखप्राप्तिको इच्छाले जीवलाई कसरी बन्धनमा पार्छ भन्ने चिन्तनका साथै ईश्वरीय एवं भाग्यवादी चिन्तनलाई समेत कवितामा महत्त्वका साथ उठान गरिएको छ।

८.२. 'एउटा सल्लाह' कवितामा ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन

'एउटा सल्लाह' कवितामा कवि शिवगोपाल रिसालले पौरस्त्य दर्शनहरूले व्याख्या गरेअनुरूप ईश्वरीय चिन्तनको प्रभावलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। यस कवितामा चित्त शुद्ध पार्न ईश्वरकै सहायता चाहिने विचारलाई व्यक्त गरिएको छ। पौरस्त्य योग दर्शनले चित्तवृत्तिको निरोध अर्थात् मानसिक चञ्चलताको नियन्त्रणलाई योग भनेको छ। भगवद्गीतामा योगको अर्थ आत्मा र परमात्माको मिलन मानिएको पाइन्छ (गिरी, २०५५ : ४८) यसरी मोक्ष प्राप्तिको मूल चित्तलाई तह लगाउँन ईश्वरकै सहायता चाहिने विचार यसप्रकार व्यक्त गरिएको छ :

'मनमा शिव राखेर चित्त शुद्ध बनाउनुोस्'

(रिसाल, २०७२:७)

त्यस्तै जति जे व्यवहार गरे पनि आफू जहाँ गए पनि भगवान् कृष्णलाई सम्भरहनुपर्ने विचार यसरी व्यक्त गरिएको छ :
'बुद्धिले कृष्ण सम्भर परेको व्यवहार होस्' (पूर्ववत्)

घर व्यवहार, गृहस्थ सम्पूर्ण कुराहरू भाग्यवश अथवा प्रारब्धपूर्वक चलिरहन्छन्। यसका लागि उसलाई अर्थात् उही ईश्वरलाई नै सुम्पनुपर्ने विचार कविको छ। ऊ अर्थात् ईश्वरीय सत्ताको रहस्यात्मकतालाई समेत यसमा सङ्केत गरेको पाइन्छ। पौरस्त्य साङ्ख्य र मीमांसाबाहेक अन्य आस्तिक दर्शनहरूले प्रकारान्तरबाट ईश्वरलाई भौतिक जगत्को कारण मानेका छन्। कारणविना कार्यको उत्पत्ति सम्भव नभएकाले यो सारा संसारको निर्माता ईश्वर रहेको दार्शनिक चिन्तन यस कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ। त्यसैले कवि भन्छन् :

"व्यवहार चलोस् चल्छ प्रारब्ध शेषसम्म नै।
तत्त्वको चिन्तना गर्दै सुम्पनुोस् उसलाई नै ॥"

(पूर्ववत् : ८)

अविकारी तत्त्वको अद्भूत सिर्जनाका रूपमा रहेको यो जीवन जगत् विकारयुक्त छ। दृश्यमान भौतिक जगत् अनित्य छ। यसको निर्माता र सञ्चालक अवश्य छ। कविले जागतिक सम्पूर्ण जड पदार्थमा चेतना भर्न सक्ने तत्त्व ईश्वर हो भन्ने आशय प्रकट गर्दै ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

'मनमा ईश राखेर मस्तिष्क बोधले भरौं।
वासना ध्वस्त पारेर ब्रह्मात्म बीज यो छरौं ॥"

(पूर्ववत् : ९)

८.३. 'एउटा सल्लाह' कवितामा जीवनको क्षणिकतासम्बन्धी चिन्तन

'एउटा सल्लाह' कवितामा जीवन क्षणिकतासम्बन्धी सामान्य सङ्केत गरिएको पाइन्छ। पौरस्त्य दर्शनले जीवन क्षणिक भएको चर्चा गरेका छन्। जीवनको क्षणिकतालाई देखाउन कविले संसारलाई सारहीन ठानेका छन्। संसारी भोग जीवनका पक्ष हुन्। तिनीहरू क्षणिक हुन भन्ने सङ्केत गर्दै ज्ञानतिर लाग्न प्रेरित गरेको पाइन्छ। जीवन क्षणिक भएकाले भौतिकताप्रति आकर्षण देखाई सांसारिक सुखमा अलमल्याएर जीवनको वास्तविकतालाई नबुझे हो भने मानिसको जीवन खेर जान्छ। त्यसैले त कवि तुरुन्तै ज्ञान मार्गमा लाग्ने सल्लाह दिन्छन् :

"ज्ञानको मार्ग रोजेर अहिल्यै हिँड्न थाल्नुहोस्
विचार शास्त्र अभ्यास धर्मको ज्योति बाल्नुहोस्"

(पूर्ववत्)

यसरी कविले समग्र कवितामा मोह सागरमा कदापि मोक्ष सम्भव नहुने विचार व्यक्त गरेका छन् । मोहले गर्दा अशुभ कर्मतिर पुगिने र विषयवासनाको दुर्गम खाडलमा परिने हुँदा क्षणिक जीवनमा सचेत भई ईश्वर चिन्तन गरी मोक्ष लाभ गर्नुपर्ने वेदान्तीय चिन्तनको सङ्केत गरेका छन् ।

८.४. 'एउटा सल्लाह' कवितामा भौतिकताप्रतिको असहमति

'एउटा सल्लाह' कवितामा भौतिकताप्रति असहमति प्रकट गरिएको छ । भौतिक संसारमा सुख छैन । वास्तविक आनन्द प्राप्त गर्न त आध्यात्मिक संसारमा पुग्नुपर्ने कविको विचार छ । कविले कविताको सुरुमै सुन्ने, पढ्ने, बुझ्ने, लेख्ने, बताउने जे गरे पनि शिवलाई मनमा राखी चित्त शुद्ध पारेर मोक्ष प्राप्तिको बाटो बताएका छन् ।

भौतिक जगत्बाट फरक्क फर्केर वैराग्यपूर्वक घर अर्थात् मोक्ष प्राप्तिको बाटो समात्ने सल्लाह कविले यसरी दिएका छन् :

“फरक्क फर्कनोस् आजै घरमै अब बस्नुहोस् ।
तीव्र वैराग्य बोकेर भित्र-भित्रै त बस्नुहोस्”

(पूर्ववत् : ७)

प्रस्तुत कवितामा घर भन्नाले बाहिरबाट देखिने भौतिक वस्तुको जोड घटाउले तयार पारिएको घर होइन । यहाँ त 'घर' शब्दको अर्थ आफ्नो वास्तव स्वरूप शुद्ध चैतन्य ब्रह्म भन्ने बुझ्नुपर्दछ । आफू आफैमा बसेर कतै नजाने हो भने ब्रह्म (मोक्ष) प्राप्त हुन्छ भन्ने वेदान्त दर्शनको प्रभाव यस कवितामा पाइन्छ ।

त्यस्तै भौतिक जगत्मा देखिने तन, मन, धनलाई कविले उपेक्षा गरेका छन् । यी सबै दुःखका कारण हुन् । दुःखरूपी यी सबै कऽराहरूलाई पन्छाएर कविले ज्ञान प्राप्त गर्ने सल्लाह यसरी दिएका छन् :

“धनको, तनको होस् वा मनको बुद्धि दान होस्
संसारी भोग छाडेर ज्ञान ता वरदान होस्”
(पूर्ववत् : ८)

कविले संसारलाई सजिलै चल्ने मान्दछन् । यो प्रारब्धअनुसार अगाडि बढ्छ भन्ने उनको ठम्याइ छ । संसारलाई सारहीन, शान्ति र आनन्दको बाधक मानी त्यसबाट अलग रहन भनिएको छ :

“सारहीन छ संसार नखोज्जोस् है भनाउन ।
शान्ति, आनन्द उर्लन्छ खोजे श्याम समाउन”
(पूर्ववत् : ९)

यसरी कविले 'एउटा सल्लाह' कवितामा भौतिक सुख सुविधालाई क्षणिक मानेर त्यसप्रति असहमति जनाएका छन् । मोक्षलाई चौरस्थायी, सत्य, सनातन मानेर त्यसको प्राप्तितर्फ जोड दिएको पाइन्छ ।

८.५. एउटा सल्लाह कवितामा मनसम्बन्धी चिन्तन

एउटा सल्लाह कवितामा कवि शिवगोपाल रिसालले मनलाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेका छन्। पौरस्त्य दर्शनमा मनलाई शुद्ध पारी आत्मज्ञान गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। कविले पनि यस कवितामा आत्मज्ञानका लागि वा मोक्ष प्राप्तिका लागि मनलाई शिवमा अर्पण गर्नुपर्ने चिन्तन व्यक्त गरेका छन्। मनमा शिव, कृष्ण, श्याम राखेर गरिएका व्यवहारको परिणाम राम्रो हुने दार्शनिक चिन्तन यस कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ।

मनले मन माभ्नुपर्ने, सुन्ने मन बनाएर सुषुप्तिसम्म पुग्नुपर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ। मनको (चित्तको) सबै जिम्मा उसै अर्थात् ईश्वरलाई दिनुपर्ने कुरामा कविले जोड दिएको पाइन्छ। मनलाई हेरेर वा मनले विचार गरेर तत्त्व चिन्तनमा लाग्नुपर्ने कविको विचार साङ्केतिक रूपमा प्रकट भएको छ।

मन मस्तिष्कमा ब्रह्माबोध भएपछि अरू केही चाहिँदैन भन्ने विचार कविको पाइन्छ। ईश्वरलाई राख्ने स्थान पनि कविले मनलाई देखेका छन् :

“मनमा ईश राखेर मस्तिष्क बोधले भरौं।

वासना ध्वस्त पारेर ब्रह्मात्मा बीज यो छरौं”

(पूर्ववत् : ९)

वेदान्त दर्शन अनुसार आत्मामा शरीर, इन्द्रिय र मनरूपी आवरण लागेका वेलामा आत्मालाई जीव भन्ने गरिन्छ। यसरी यो मन आत्माको आवरण भएकाले यसलाई आत्माबाट हटाएपछि जीव स्वतः नाश भई आत्मामात्र रहन्छ (गिरी, २०५५ : ५६)। यसप्रकारको मनलाई ठेगान लगाउनुका लागि कवि रिसालले ‘एउटा सल्लाह’ कवितामा अनेक उपाय गरेको पाइन्छ। कविले वेदान्त दर्शनले प्रतिपादन गरेको चिन्तनलाई यसमा बढी महत्त्व दिएका छन्। मनलाई शुद्ध पार्न पौरस्त्य दर्शनले दिएका निर्देशन अनुसार कवितामा विभिन्न उपाय गरिएको छ।

९. ‘एउटा सल्लाह’ कवितामा दर्शनको काव्यात्मक रूपान्तरण

‘एउटा सल्लाह’ कवितामा उच्च काव्य सौन्दर्यसहित पौरस्त्य दर्शनको विशिष्ट प्रयोग भएको छ। यसमा दर्शनका ईश्वरसम्बन्धी चिन्तन, जीवनको क्षणिकता, भौतिकताप्रति असहमति, मनसम्बन्धी चिन्तनलाई सौन्दर्यात्मक अभिव्यञ्जना गरिएको छ। दर्शनजस्तो गहन विषयलाई सरल रूपमा प्रस्तुत गरी मानवलाई यो संसार क्षणिक, नाशवान, अनित्य हो भन्ने विचार प्रदान गरिएको छ। कविताको माध्यमबाट मोक्षप्राप्तिसम्मको लक्ष्यमा पुऱ्याउन सक्नु यसको काव्यात्मक रूपान्तरण हो। यसमा मोक्षमा पुग्नका लागि विभिन्न उपायहरू बताइएको छ।

यस कवितामा उक्ति र कविकल्पित पात्रोक्ति शैलीको प्रयोग गरिएको छ। यहाँ अनुष्टुप् छन्दको पद्य ढाँचा रहेको। अन्त्यानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास जस्ता शब्दालङ्कारको प्रयोगले शब्दमा चमत्कृति आएको छ। शब्द नै उपहार, आफू आनन्द भण्डार जस्ता पदावलीमा रूपक अलङ्कार, लाटो भैं बोल्नु उपमा अलङ्कार जस्ता प्रयोगले कविताको भाव सौन्दर्यात्मक रूप थपिएको छ। यसमा शान्त रसको केन्द्रियता रहेको छ। मोक्ष चिन्तन र यसको प्राप्ति यसको अभीष्ट रहेको पाइन्छ। शान्त रसको स्थायी भाव शम यहाँ पाइन्छ। शिव, बुद्धि, कृष्ण, समाधि, सुषुप्ति, निष्काम, सर्वत्र, पुरुषार्थ, भक्ति जस्ता तत्सम शब्दको सान्दर्भिक प्रयोग गरिएको छ। विषयवस्तु अनुरूप दार्शनिक चिन्तन प्रस्तुत गरिएकाले कविता दार्शनिक कथ्य सन्दर्भका दृष्टिले उच्च सौन्दर्ययुक्त बनेको छ।

१०. निष्कर्ष

आध्यात्मिक विषयलाई सांसारिक जीवनसँग तादात्म्य गराएर यसलाई अपरिहार्य ठानी अगाडि बढाउने कवि शिवगोपाल रिसालको 'एउटा सल्लाह' कविता पौरस्त्य दर्शनको प्रस्तुति भएको उत्कृष्ट कविता हो। यस कवितामा मूलतः मनलाई अध्यात्ममा वा ईश्वरमा लगाउँदै मोक्ष प्राप्त गर्नुपर्ने चिन्तनलाई प्रस्तुत गरिएको छ। ईश्वरको अस्तित्वलाई स्वीकार्ने आस्तिक वेदान्त दर्शनको मूल मर्म यस कवितामा आएको छ। मनको शुद्धता, ईश्वरको चिन्तन, जीवनको क्षणिकता, भौतिक वस्तुप्रति वितृष्णा, मनको चिन्तनजस्ता विषयमा केन्द्रित रहे पनि कवितामा आत्मज्ञानको अर्थात् मोक्ष प्राप्तिको ध्येय राखिएको छ। हरेक मानिसलाई सांसारिक विषय वासनाले मोक्ष प्राप्तिमा बाधा गरिरहेका हुन्छन्। ती वासनालाई हटाएर आफ्नो स्वरूप आत्मा प्राप्त गर्नु नै प्रस्तुत कविताको दार्शनिक चिन्तन रहेको पाइन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

अर्याल, दुर्गाप्रसाद (२०५७) **निबन्धकार देवकोटाका दार्शनिक चिन्तन**, काठमाडौं : उदय बुक्स।

गिरी, रामानन्द, (२०५५) **जनक दर्शन**, भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र।

गौतम, मेघराज, (२०६८) **भक्तिकालीन नेपाली काव्यमा दार्शनिक चेतना**, अप्रकाशित

विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्र।

रिसाल, शिवगोपाल, (२०६९) **वैदिक संस्कृति**, ललितपुर : साभा प्रकाशन।

रिसाल, शिवगोपाल, (२०७२) **एउटा सल्लाह**, सिसार, अड्क ९, वैशाख ७-९, काठमाडौं : सिसार प्रकाशन।